

BİÇİMBİLGİSEL REKONSTRÜKSİYON: TÜRKÇE ÜZERİNDE BİR YÖNTEM UYGULAMASI

Emine YILMAZ¹

ÖZET

Karşılaştırmalı/tarihsel biçimbilgisi *karşılaştırmalı/tarihsel dilbilimin* bir alt alanıdır ve bölgesel ve/veya genetik akrabalığı belirlemek amacıyla, diller arasındaki biçimsel verilerin karşılaştırılmasıyla ilgilenir.

Hint-Avrupa dilleri üzerinden yürütülen tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilgisi çalışmalarının odağında, başlangıcından beri karşılaştırılabilir sayıda ortak söz varlığı ve bu söz varlığına dayalı düzenli ses denklikleri bulunuyordu. Karşılaştırmalı dilbilim yöntemlerinin ilerlemesiyle, doğal olarak, kullanılan ölçütler de değişmiş, odak seslerin rekonstrüksiyonundan, biçimlerin, sözdiziminin, anlamsal birimlerin rekonstrüksiyonuna doğru kaymıştır. Bu yazıda, literatürde ortaya konulmuş olan biçimbilgisel rekonstrüksiyon ilkelerinin Türkçeye nasıl uygulanabileceğine dair bir deneme yapılmıştır. Ancak, çalışmalar çok farklı tipolojilere sahip diller üzerinden yürütüldüğü için Türkçeye uygulanmaları çok zordur. Bu konuda, bugüne kadar yapılmış olan çalışmaların tümü Hint-Avrupa dilleri veya tipolojileri Türk dillerinden tümüyle farklı kimi küçük ada dilleri üzerinedir. Bu yazıda ise, literatürde şimdiye kadar belirlenmiş olan biçimbilgisel değişme türleri Türk dilleri üzerinden örneklendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Karşılaştırmalı / tarihsel biçimbilgisi, rekonstrüksiyon, biçimbirim, Türkçe.

MORPHOLOGICAL RECONSTRUCTIONS: THE APPLICATION OF A METHOD ON TURKISH

ABSTRACT

Comparative historical morphology is a subfield of comparative historical linguistics that is concerned with comparing with morphological forms between languages in order to establish areal and/or genealogical relationships.

Since the beginnings of the comparative historical study on the Indo-European languages, the emphasis has always been on lexical research and regular correspondences in phonology. With the progress of the comparative linguistic methods, naturally, focus of researches shifted from lexicon and phonological reconstruction to morphological, syntactic, semantic reconstruction. This paper is concerned with the question "How the principles of morphological reconstruction apply to Turkic?" However, current studies are about languages with very different typologies, so it is very difficult apply to Turkic. The comparative linguist who wants to do morphological reconstruction on Turkic languages will not find much guidance in the existing literature. Because current literature is about Indo-European languages and some small island languages. In this paper, I will try to present the morphological reconstruction procedure on Turkic languages.

Key words: Comparative historical morphology, reconstructions, morphem, Turkish.

¹ Hacettepe Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Prof. Dr. eminey@hacettepe.edu.tr

GİRİŞ

Bilindiği gibi on sekizinci yüzyıldan itibaren, Hint-Avrupa dilleri üzerinden yürütülen tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilgisi çalışmaları ve genetik akrabalık tartışmaları, diğer dil ailelerinin belirlenmesine yönelik çalışmaların da başlatıcısı olmuştur. İlk çalışmaların odağında karşılaştırılabilir sayıda ortak söz varlığının ve bu söz varlığına dayalı ses denkliklerinin olduğu da yine genel geçer bir bilgidir. Tarihsel ve karşılaştırmalı yöntemin en önemli aracı ise seslerin rekonstrüksiyonu, yani ana seslerin tasarlanması idi. Bu yöntemin Türkiye Türkolojisindeki yansımaları Yılmaz 2012’de ele alınmıştı. Karşılaştırmalı dilbilgisi ve dilbilim yöntemlerinin ilerlemesiyle, doğal olarak, kullanılan ölçütler de değişmiş, odak seslerin rekonstrüksiyonundan biçimlerin, sözdiziminin, anlamsal birimlerin rekonstrüksiyonuna doğru kaymıştır. Bu odak kaymasının karşılaştırmalı Altay dilbilimi çalışmalarını nasıl etkilediği “2000 Sonrası Altayistikte Eğilimler” adlı yazıda ele alınmıştır (Yılmaz, baskıda). Bu yazıda ise, batıda ortaya konulmuş olan biçimbilgisel rekonstrüksiyon ilkelerinin Türkçeye nasıl uygulanabileceğine dair bir deneme yapılmıştır. Ancak, çalışmalar çok farklı tipolojilere sahip diller üzerinden yürütüldüğü için Türkçeye uygulanmaları çok zordur. Bu konuda, bugüne kadar yapılmış olan çalışmaların tümü Hint-Avrupa dilleri veya tipolojileri Türk dillerinden tümüyle farklı kimi küçük ada dilleri üzerinedir. Bu yazıda ise, literatürde şimdiye kadar belirlenmiş olan biçimbilgisel değişme türleri Türk dilleri üzerinden örneklendirilmeye çalışılacaktır.

Koch ve Bowerin dışında (bk. Kaynakça), karşılaştırmalı biçimbilgisinde odak Hint-Avrupa dilleri üzerindedir. Hint-Avrupa dilleri yüksek derecede düzensiz biçimbilgisiyle karşılaştırmalı biçimbilgisi için çok verimli bir alan olsa da bu diller Avrupa dışındakilerden çok farklı oldukları için sadece özel koşullar oluşturabilirler. Yine de bu diller üzerinden üretilen karşılaştırma yöntemleri dünyadaki tüm dillere uygulanmaya çalışılmaktadır. Karşılaştırmalı biçimbilgisinin Hint-Avrupa dışındaki dillere odaklanan en önemli uygulama örneklerinden biri Robbeets, Bisang 2014’tür.

Bu yazıda da kuramsal bölüm için büyük ölçüde Harold Koch ve Martine Irma Robbeets’in kaynakçada belirtilmiş olan çalışmalarına başvurulmuştur ancak Türkçe veriler tümüyle bu yazının yazarına aittir. Veriler çoğunlukla Türkiye Türkçesinden alınmış, gerektiğinde diğer Türk dillerine de başvurulmuştur. Alanla ilgili terminoloji büyük ölçüde İngilizce olarak üretilmiş olduğu için, ilk geçtikleri yerde terimlerin İngilizce karşılıkları da parantez içinde verilmiştir. Türk dillerine ait sözlüksel veriler için kaynak gösterilmemiştir.

Tarihsel/Karşılaştırmalı Biçimbilgisi ve Biçimbilgisel Rekonstrüksiyon

Karşılaştırmalı/tarihsel biçimbilgisi (comparative historical morphology), *karşılaştırmalı/tarihsel dilbilimin* (comparative historical linguistics) bir alt alanıdır ve bölgesel ve/veya genetik akrabalığı belirlemek amacıyla, diller arasındaki biçimsel verilerin karşılaştırılmasıyla ilgilenir (Robbeets, Bisang 2014: 4).

Batıda, rekonstrüksiyonla ilgili çok zengin dilbilimsel literatürde biçimbilgisel rekonstrüksiyonun nasıl yapılacağına dair çok az kılavuzluk bulabiliriz. Oysa, sesbilgisel ve sözlüksel rekonstrüksiyon konusunda inanılmaz bir zenginlik vardır. Ayrıca, literatürde, sesle ilgili rekonstrüksiyonun diğer rekonstrüksiyon türlerine göre çok daha kolay olduğuna dair ifadeler de bulabiliriz. Buna gerekçe olarak şu gösterilir: Biçimbilgisel değişimde kurallılık yoktur ve hangi biçimbilgisel değişimlerin doğal ya da genel olduğunu anlamamız daha zordur (Koch 1996: 218).

Karşılaştırmalı biçimbilgisinin, basitçe, uygulamalı sesbilgisi olduğu da öne sürülmüştür: “Comparative morphology is simply applied phonology” (Anttilla 1989: 351). Buna göre, karşılaştırmalı sesbilgisi yöntemleriyle genetik olarak ilişkili olduğu kanıtlanmış ve rekonstrüksiyonu yapılmış sözcüklerin *eşzamanlı* (synchronic) biçimsel çözümlemesi bize

biçimbilgisel rekonstrüksiyonu da sağlayacaktır. Yani bu şekilde sadece seslerin değil biçimsel öğelerin de ana biçimlerini tasarlayabiliriz (?):

Çağdaş Türkçe *ev-i-n* (iyelik) < Eski Türkçe *eb-i-η*
Çağdaş Türkçe *giy-i-m-li* < Eski Türkçe *ked-i-m-liğ*

Buradaki düzenli ses değişimlerini, yani $b > v$, $\eta > n$, $k > g$, $d > y$, $g > \emptyset$ değişimlerini uyguladığımızda tarihsel, karşılaştırmalı biçimbilgisi de yapmış oluyor muyuz? Bu bir biçimbilgisel rekonstrüksiyon yöntemi değil, sadece sesbilgisel rekonstrüksiyondur. Çünkü sadece, biçimsel öğelerin düzenli ses değişimleriyle bugünkü biçimlerine ulaştıklarını varsaymaktadır. Oysa bu son derece az rastlanan bir durumdur. Herhangi bir dildeki çekim paradigmalarının üyeleri, karşılaştırmalı biçimbilgisi yoluyla belirlenmiş ses denkliklerini kolayca ihlal edebilir. Bunun, *örneksemeye dayalı eşitleme* (analogical levelling) ve diğer *kurallılaştırma* (regularisation) süreçleri gibi pek çok nedeni olabilir (Koch 1996: 219). Aşağıdaki iki örneği bu açıdan incelersek:

1. Eski Türkçe *Ben eb-gerü tüş-eyin* “Ben karargaha ineyim” (Tekin 1994: 13)

Düzenli ses değişimlerini uyguladığımızda bugün Türkçede *Ben ev-eri düş-eyin* yapısını elde etmeliydik. Ama Türkçede bugün bu yapı yoktur. Çünkü *-gerü* artık çekim eki olarak kullanılmıyor. *-eyin* biçim birimi ise örneksemeyeyle *-eyim* olmuştur. Türkçede düzenli $n > m$ değişimi olmamakla birlikte, birinci kişi ile ilgili diğer biçimsel öğeler hep *m* sesi içerdiği için (*gel-di-m*, *evde-y-im*, *kalem-i-m* vb.), burada da *örneksemeye dayalı eşitleme* süreci devreye girmiş ve $n > m$ değişimi gerçekleşmiştir.

Ayrıca *anlamsal rekonstrüksiyon* (semantic reconstruction) da sesbilgisel rekonstrüksiyonun tek başına yeterli olamayacağını gösterir. *ev* sözcüğünün bugün “karargah” anlamı yoktur.

2. Eski Türkçe *Elig-çe er tut-du-muz* “Elli kadar asker yakaladık” (Tekin 1994: 19)

Düzenli ses denkliklerine göre bugün *Eli-ce er tut-tu-muz* yapısını elde etmeliydik ama bugün Türkçede bu yapı da yoktur. *elig* “50” sözcüğü kuralsız olarak *elli* biçimine gelişmiştir. *-ce* ekini artık sayılarla kullanmıyoruz. *-muz* biçim biriminin (morphem) yerini artık *-k* ögesi almıştır. Bu *-k* biçim birimi, *-Dok* ekinin *-DO-k* olarak yanlış çözümlenmesi sonucu Eski Türkçeden sonra ortaya çıkmıştır.

Örnekseme yoluyla ortaya çıkan değişimlerin yaygınlığı biçimbilgisel rekonstrüksiyonu daha da zor hale getirir. Yine de literatürde bazı ilkeler ortaya konulmuştur:

1. Herkesin ortak görüşü, rekonstrüksiyonun, *eskicil* (archaic) kalıpları karşılaştırarak ilerlemesi gerektiğidir. Burada temel soru, hangi kalıbın eskicilliği, hangisinin *yenilenmeyi* (innovation) temsil ettiğinin nasıl belirleneceğidir. Bu ancak, çok sayıda dil ve çok sayıda biçimbilgisel değişimin incelenmesiyle kazanılabilecek bir reflekstir. Eşzamanlı olarak, düzensiz veya *sıradışı* (anomalous) biçimlerden yola çıkmak gerekir. Çünkü, kurallı biçimler, bir dilin tarihinde, belli bir zamanda, kurallılaştırma veya basitleştirme süreçleri sonucunda kolayca ortaya çıkabilirler. Bu açıdan, *eskicil düzensizliğin* (archaic heterogeneity) ilkesi şöyle ifade edilmiştir:

“Eğer akraba bir grup dil, bazı açılardan benzer, bazı açılardan farklı bir sisteme sahipse, görece en düzensiz sistemin en eskicil yani anadile en yakın olduğu; en düzenli olanın ise basitleştirme süreçlerinin sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülmelidir” (Koch 1996: 219).

Örneğin;

Sami dilleri	1. tekil kişi	2. tekil kişi
Akadca	-ku	-ta
Arapça	-tu	-ta
Etiyopya dili (Amhara)	-ku	-ka
Ana Semitik biçim	*-ku	*-ta

Tabloda (Koch 1996: 219) görüleceği üzere, Etiyopya dili ve Arapça her iki biçimbirimi *-t* veya *-k* sesi ile başlatarak düzene sokarken Akadca her iki biçimbirim ayrı seslerle başlar ve bu nedenle Akadca biçimin Ana Semitik biçimi yansıttığı kabul edilir.

Türkçe ve Çuvaşça üçüncü kişi iyelik biçimbiriminde de bu durum gözlenebilir. Türkçede bu *biçimbirim* (morphem) ünlü uyumlarıyla dört *yanbiçimbirime* (allomorph) sahipken *-(s)X*, Çuvaşçada sadece *-i/-î* ile temsil edilir: *yat* “ad”- *yaçi* “(onun) adı”, *pürt* “ev”- *pürçî* “(onun) evi”. Çuvaşçada da ünlü uyumları bulunduğu halde, üçüncü kişi iyelik ekinin uyuma girmemesi ana dildeki durumu yansıtır. Bu biçimbirimin Eski Türkçede de genellikle *-(s)i* biçiminde olduğunu biliyoruz. Runik alfabe *ı*, *i* ayrımı yapmasa da iyelik ekinin ardından gelen *-n* belirtme biçimbiriminin ön *n* harfi ile yazılması bu okuyuşu destekler: *sab-i-n* “sözlerini”, *bodun-i-n* “halkını”, vb. (ayrıntılar için bk. Tekin 2003: 51).

2. Özel bir düzensizlik, genetik olarak ilişkili bir dil grubunun bütün üyelerince paylaşıyorsa, bu durum, düzensizliğin ana dilden kaynaklandığının iyi bir göstergesidir (Hall 1983: 3). *Paylaşılan düzensizlik* (shared irregularity) denilen bu ilke, sesbilgisel, biçimbilgisel, sözdizimsel, anlamsal vb. her türlü rekonstrüksiyon için geçerlidir. Böyle bir düzensizliği sesbilgisi üzerinden örneklemek için, İlk Türkçe biçimi **kōk* olarak tasarlanan “gök” anlamındaki sözcüğün çağdaş Türk dillerindeki biçimlerini karşılaştırabiliriz:

Türkçe	<i>gök</i> (ama çekimde <i>göğ-ü</i>)
Çuvaşça	<i>kīvak</i>
Yakutça	<i>kūöh</i>
Türkmence	<i>gōk</i>
Halaçça	<i>k'ek</i>

Çağdaş biçimlerde, ünlünün temsilinde görülen bu düzensizliğin nedeni, sözcüğün İlk Türkçe (Pre-Turkic) döneminde uzun ünlülü olmasıdır.

Paylaşılan düzensizlik ilkesini biçimbilgisel alanda, yine Türk dilleri üzerinden örneklendirmek için üçüncü kişi adılını ve *-DX* geçmiş zaman biçimbirimini kullanabiliriz. Bilindiği gibi üçüncü kişi adılı çağdaş Türk dillerinde düzensiz bir çekim sergiler:

Tatarca	<i>ul</i> “o”, fakat çekimde <i>annan</i> “ondan”, <i>anıñ</i> “onun” vb.
Türkmence	<i>ol</i> “o”, fakat çekimde <i>onun</i> “onun”, <i>oña</i> “ona” vb.
Çuvaşça	<i>vīl</i> “o”, fakat çekimde <i>untan</i> “ondan”, <i>unñ</i> “onun” vb.

Bu düzensizliğin nedeni, aslında yalın ve çekimli biçimlerin ana dilde iki ayrı kökenden gelişmiş olmasıdır. Yalın *ol*, *ul*, *vīl* vb. biçimler ana dilde bir işaret adılına giderken çekimli biçimler, Ana Altayca *i* “o” üçüncü kişi adılından adıl *n*’si ve durum biçimbirimleriyle gelişmişlerdir: *i-n-te*, *i-n-ten* vb. gibi. Bu **i* sesinde, bir zamanlar Türk dillerinde bağımsız

olarak bulunan kayıp üçüncü tekil kişi adlı yaşamaktadır. Moğolcada bu yapıya üçüncü tekil kişi adının ilgi çekimi olan *inu* biçimi denk gelir fakat Moğolcada çekimsiz **i* biçimi eksiktir. Bu eksik biçim Tunguzcada bulunur: *i* “o”, ilgi *ini*, yönelme *inde*, belirtme *imbe* < **inbe*, ayrılma *inci* vb. (Poppe 1924-25: 423).

-DX geçmiş zaman biçimbirimine gelince; bu biçimbirim, üzerine iyelik kökenli kişi biçimbirimlerini aldığı halde, üçüncü kişiyle kullanıldığı durumlarda kişi biçimbirimi yokmuş gibi görünür. Örneğin, Türkçe *gel-di-ø*, Çuvaşça *kil-çĩ-ø* vb. Buradaki düzensizlik -DX biçimbiriminin kökeniyle açıklanmaktadır:

Ana Altayca **kel-i-t-i* “(onun) gel-iş-i” > *gel-di*

Yani -D aslında Ana Altaycada bir eylemden ad yapım biçimbirimidir ve üçüncü kişi iyelik biçimbirimi -i ile kullanıldığı yapılardan, vurgusuz orta hece düşmesiyle *yeniden dilbilgiselleşerek* (regrammaticalisation) -DX birleşik biçimbirimini ortaya çıkarmıştır (ayrıntılar için bk. Benzing 1952: 131, Tekin 2013: 515).

Biçimbilgisel Rekonstrüksiyon İçin Yöntem

1. Ses denklikleri ve ses değişimleri yoluyla, potansiyel olarak *köktaş* (cognate) oldukları belirlenmiş biçimsel parçalar yani *varsayımsal morflar* (hypothetical morph) karşılaştırılır. Bu karşılaştırma aynı dil içinde yapılıyorsa *iç rekonstrüksiyon* (internal reconstruction), farklı ama akraba diller arasında yapılıyorsa *karşılaştırmalı rekonstrüksiyon* (comparative reconstruction), akraba olmayan diller arasında yapılıyorsa *ödüncleme* (*kopyalama*) *çözümlenmesi* (analyses of borrowing) ile karşı karşıyayız demektir. Bu işlem, doğal olarak, *sözlüksel köktaşlere* (lexical cognates) dayalı sesbilgisel değişimlerin belirlenmiş olmasını gerektirir.

2. Karşılaştırılmış biçimlerin ve/veya paradigma kalıplarının her birinin görece eskicil mi olduğuna yoksa bir yenilenme sonucu mu ortaya çıktığına değer biçmek gerekir.

3. Ana biçimden ortaya çıktığı varsayılan her bir eşzamanlı biçim için, ses ve anlam değişimleriyle uyumlu, kabul edilebilir bir biçimbilgisel dönüşme süreci tasarlanabilmelidir.

Bunun için, artzamanlı olarak hangi ses değişimlerinin mümkün olduğu bilgisine ihtiyacımız vardır. Bu da *sesbilgisel rekonstrüksiyon* bilmeyi gerektirir (Koch 1996: 220-21). Örneğin, çağdaş Türk dillerine ait aşağıdaki denklikte tasarlanabilecek en eski sesin y- olduğu bilgisine ihtiyacımız vardır.

Türkçe: *yağmur*
Kırgızca: *camgır*
Kazakça: *jañbır*
Yakutça: *samır*
Çuvaşça: *şumır*
Tuvaca: *çaay*

4. Biçimbilgisel rekonstrüksiyon ne tür biçimbilgisel değişikliklerin mümkün olduğunu da bilmeyi gerektirir (Koch 1996: 222-23). Literatürde şimdiye kadar belirlenmiş olan biçimbilgisel değişim türleri Koch 1996: 224’te şöyle listelenmiştir:

1. *Biçimcik değişimi* (morph replacement)
2. *Bir biçimbirimin biçimsel gerçekleşmesinde değişim* (change in the formal realization of a morpheme/allomorphic change)
3. *Sınırların yerinde değişimler* (change in place of boundary)

4. *Biçimbirimin anlam ve işlevinde değişmeler* (change in content/meaning/function of morpheme)
5. *Biçimselsözdizimi statüsünde değişme* (change in morphosyntactic status)
6. *Biçimbirimlerin yeniden sıralanması* (re-ordering of morphemes)
7. *Biçimbirim yığılması* (doubling of morphemes)

Yöntemin Türkçeye Uygulanması

Bu bölümde, literatürde belirlenmiş ilkeler ve biçimbilgisel değişim türleri Türkçe verilere uygulanmaya çalışılacaktır. Yukarıda verilen listeden sadece beşincisi Türkçeye uygulanmamıştır.

1. Biçimcik değişimi (morph replacement)

1.1. Biçimbilgisel değişimin basit bir biçimi, dilbilgisel anlamı oluşturan bir *bileşenin/biçimciğin* başka bir bileşenle yer değiştirmesidir. Eğer eski ve yeni bileşen arasındaki tek fark, düzenli ses değişimleri ise bu durumda biçimbilgisel değişmeden değil, ses değişmesinden söz edebiliriz:

Eski Türkçe *il-gerü* > Çağdaş Türkçe *il-eri*: ek başında *g-* yitimi düzenlidir.

Eski Türkçe *kör-* > Çağdaş Türkçe *gör-*: söz başında *k->g-* değişimi büyük ölçüde düzenlidir.

1.2. Eğer yeni bileşen, daha önce başka bir dilbilgisel veya sözlüksel anlamın parçasıysa, bu durumda *dilbilgiselleşmeden* (grammaticalisation) söz edilebilir. Bunun için Türkçeden iyi bilinen bir dilbilgiselleşme örneği verebiliriz:

Eski Türkçe için şimdiki zaman işlevinde *-(X)yor* eki olmadığını biliyoruz. Bu işlevi Eski Türkçede *-(A)r*, *-(X)r* biçimbirimi karşılamaktaydı:

Eski Türkçe *Ne kaganka işig küçüg ber-ür men?* “Hangi hakana hizmet ediyorum?” (Tekin 2008: 26, KT D9)

Eski Türkçe döneminde sözlüksel anlama sahip *yor-* “yürümek” eylemi daha sonra üzerine aldığı *-r* geniş zaman biçimbirimiyle dilbilgiselleşerek şimdiki zaman işlevinde kullanılmaya başlamıştır:

Çağdaş Türkçe *gel-iyor* < Eski Türkçe *kel-e yor-r*

1.3. Bazen bir dilde, yeni bileşen için açık bir kaynak göremeyebiliriz. Bu durumda başka bir dil veya diyalekten kopyalama gerçekleşmiş demektir. Bunun için Türkçede *çalış-tay*, *yargı-tay* gibi sözcüklerde bulunan Moğolca *-tay*; *sına-v*, *gör-ev* gibi sözcüklerde yer alan Tatarca *-(A)v* gibi biçimbirimleri örnek verebiliriz.

2. Bir biçimbirimin biçimsel gerçekleşmesinde değişim (change in the formal realization of a morpheme/allomorphic change)

2.1. Yanbiçimbirim gelişmesi (development of allomorphy)

Ses değişimi sonucu ortaya çıkan yeni biçimbirimleri, biçimbilgisel değişimin en basit biçimi sayabiliriz. Burada, iç rekonstrüksiyon yöntemiyle, biçimbirimin en eski sesbilgisel biçimi belirlenebilir. Bu işlem aslında biçimbilgisel rekonstrüksiyon değil, sesbilgisel rekonstrüksiyondur. Aşağıdaki verilerin tümü Eski Türkçe *yor-* eylemine götürülebilir:

Standart Türkçe: *-yor*

Anadolu ağzları: *gel-yer*, *gel-iy*, *gel-iyür* vb.

Biçimbirimlerde (sözlüksel veya dilbilgisel), örneksene de çok önemli bir *çeşitlenme* (variation) nedenidir. Aşağıdaki sözlüksel biçimbirimler örnekseneyle ortaya çıkmışlardır:

Türkçe *oku-* fakat *okul* < Fransızca *école*

Türkçe *im* “iz, işaret” fakat *imge* < Fransızca *image*

Dilbilgisel biçimbirimlerdeki çeşitlenmeyi örneklendirmek için gönüllülük ve geçmiş zaman çekimlerini kullanabiliriz:

Eski Türkçe, tekil ve çoğul gönüllülük biçimbirimlerindeki sözsunu *-n* sesleri, birinci kişiyle ilgili diğer biçimbirimlerin *-m* sesiyle sonlanmasına örneksene yoluyla çağdaş Türkçede *-m* sesine değişmiştir:

Eski Türkçe *-ayın/-eyin* > çağdaş Türkçe *-ayım/-eyim*: *bakayım, gideyim*

Eski Türkçe *-alıñ/-eliñ* > çağdaş Türkçe *-alım/-elim*: *bakalım, gidelim*

Yine, Eski Türkçe *-DOK* ortaç biçimbiriminin *-DO* ve *-k* olarak yanlış çözümlenmesiyle, Türkçede tarihsel olarak mevcut olmayan, çoğul birinci kişi eki işlevinde bir *-k* biçimbirimi ortaya çıkmış, bu biçimbirim önce sadece *-DX* ile kullanılırken sonra örneksene yoluyla *-sA* koşul biçimbirimi ile de kullanılmaya başlamıştır: *gel-di-k, gel-se-k* (Eski Anadolu Türkçesi *gel-se-vüz*).

kayna-k vb. biçimlere örneksene yoluyla bir *geri türetim* (back formation) olarak ortaya çıkan *manya-* (<*manyak* <İngilizce *maniac*) gibi yapılar da çeşitlenme nedenidir.

2.2. Yanbiçimbirimlerin koşullarında değişiklik (change in conditioning of allomorphy)

Yanbiçimbirimlerin eklenme koşulları değişebilir. Örneğin, Eski Türkçe *farklılaştırın* (dissimilative) bir dil olarak, eklenmede *l, n, r* ünsüzlerinden sonra ötümsüz ünsüz tercih ederken (bk. Johanson 1979), çağdaş Türkçede artık *benzeşme* (assimilation) kuralları daha baskın olduğu için bu seslerden sonra da ötümlü ünsüz gelmektedir:

Eski Türkçe *yol-ta, an-ta, bar-tı*

Çağdaş Türkçe *yol-da, on-da, var-dı*

Bir başka örnek, Eski Türkçede düzlük-yuvarlaklık uyumu baskın olmadığı için az olan yanbiçimbirim sayısının, bugün bu uyumun baskınlaşmasıyla artmış olmasıdır:

Eski Türkçe *ölür-miş men* > çağdaş Türkçe *öldür-müş-üm*

2.3. Yanbiçimbirim yitimi (loss of allomorphy)

Yanbiçimbirim sayısının azalması da mümkündür. Örneğin, Eski Türkçe aitlik biçimbiriminin önlük-artlık ve ötümlülük-ötümsüzlük uyumlarına göre dört yanbiçimbirimi bulunur: *-kı/-ki/-gı/-gi*.

Eski Türkçe *yırya-kı* “kuzeydeki”, *kagan-gı* “hakanınki” vb.

Çağdaş Türkçede ise, Farsça *ki* bağlacına örneksene yoluyla, *bugünkü, diünkü* gibi sözlükselleşmiş yapılar dışında sadece *-ki* yanbiçimbirimi bulunur: *yoldaki, onunki*, vb.

Ama örneğin Yakutça, Eski Türkçedeki durumu ünlü uyumlarıyla biraz daha ileri taşımıştır: *hotu-gu sulus* “kuzeydeki yıldız”, yani “kuzey yıldızı”

Yanbiçimbirim kaybı kök-gövdede gerçekleştiğinde *paradigma eşitlenmesi* (paradigm levelling) olarak adlandırılır. Örneğin;

Eski Anadolu Türkçesi *eylük, eyülik, eyülük* > çağdaş Türkçe *iyilik*

Eski Anadolu Türkçesi *evvelki*, *avvalgı* > çağdaş Türkçe *evvelki*

2.4. Biçimbirimlerin yeniden dağılımı (redistribution of allomorphs)

Biçimbirimlerin dağılımları değişebilir. Çağdaş Türkçede, özellikle ettirgen yapılarda, eylemlerin biçimbirim seçimi Eski Türkçeden farklı gerçekleşmiş olabilir:

Eski Türkçe *öl-ür-*, *sız-ır-*
Çağdaş Türkçe *öl-dür-*, *sız-dır-*

3. Sınırların yerinde değişmeler (change in place of boundary)

3.1. Biçimbirim sınırlarının kaybı (loss of morpheme boundary)

Bir biçimbirimin başka bir biçimbirimin içine çekilmesiyle biçimbirimlerin sınırları kaybolabilir. Çağdaş Türkçenin söz varlığına ait aşağıdaki veriler buna örnek olabilir:

közsiz sepel > *köstebek*

beg armudu > İtalyanca *bergamot* >> Türkçe *bergamot*

Farsça *çahar yek* > Türkçe *çeyrek*

3.2. Yeni biçimbirim sınırlarının oluşması (creation of morpheme boundary)

Daha önce mevcut olmayan biçimbirim sınırları yaratılabilir. Bu süreçte, bir biçimbirimin bir parçası ayrılarak başka bir biçimbirime eklenir veya başka bir biçimbirim olarak ortaya çıkar. Çağdaş Türkçede buna *alkol-ik* (< Fransızca *alcool*) sözcüğünün biçimbirim sınırları örnek olarak verilebilir. Bu örnekte, *alkol* biçimbiriminin parçası olan *kol* ögesi, *alkolden* ayrılarak *-ik* biçimbirimine eklenmiş ve böylece ortaya çıkan *-kolik* biçimbirimi örneksene yoluyla *çay-kolik*, *iş-kolik* gibi türetilmelere girmiştir.

3.3. Sınırların değişmesi (shift of boundary)

Bir biçimbirim, başka bir biçimbirimin parçası haline gelebilir. Örneğin, Eski Türkçe *em-i-z-i-r-* yapısındaki *-z-* ettirgenlik ekinin işlevi unutulmuş olduğu için çağdaş Türkçede üzerine *-r-* ettirgenlik ekinin de almıştır ve *em-zir-* yapısındaki *-z-* biçimbirimi *-r-* biçimbiriminin bir parçası gibi görünmektedir.

Yukarıda değinilmiş olan *-DX* biçimbiriminin yapısında yer alan *-i* iyelik eki de buna örnek olarak verilebilir: Ana Altayca **kel-i-t-i* “gel-iş-i” > *gel-di*.

4. Biçimbirimin anlam ve işlevinde değişmeler (change in content/meaning/function of morpheme)

Biçimbirimler anlamsal içeriklerini veya işlevlerini değiştirebilirler. Bu aslında *anlamsal değişimdir*. Birkaç grupta incelenebilirler:

4.1. Sözlüksel anlam > dilbilgisel anlam (lexical meaning > grammatical meaning = grammaticalisation)

Bu aslında dilbilgiselleşmedir. Ancak, pek çok dilbilgiselleşme kalıbı, bağımsız sözcükler içerdikleri için biçimbilgisel değişme olarak kabul edilmezler. Örneğin, bir eylemin yardımcı eylem olarak kullanılması bir dilbilgiselleşmedir ama biçimbilgisel değişme sayılmaz. Ancak bağımlı yapıların ortaya çıktığı dilbilgiselleşme örnekleri biçimbilgisel değişme sayılırlar. Örneğin, Eski Türkçe *tur-ur* “durur” > çağdaş Türkçe *-DXr*:

Eski Türkçe *edgü turur* > çağdaş Türkçe *iyi-dir*

4.2. Dilbilgisel anlam > dilbilgisel anlam (regrammaticalisation)

Biçimbirimin anlamsal içeriği, bir dilbilgisel anlamdan başka bir dilbilgisel anlama değişebilir. Burada en bilinen türleri, çekim eklerinin yapım eklerine veya yapım eklerinin çekim eklerine dönüşmesidir. Örneğin, “biçim, form” anlamındaki Eski Türkçe *kép* biçimbirimi, *bu onun kęp-i* “bu onun biçiminde>bu onun gibi” dizilişinde sıklıkla üçüncü kişi iyelik biçimbirimi ile kullanıldığı için sözlükselleşerek çağdaş Türkçe *gibi* ilgeci ortaya çıkmıştır.

4.3. İçeriksizleşme (degrammaticalisation)

Dilbilgisel anlamın kaybı, yani bir biçimciğin anlam taşıyan bir birimden, *içeriksiz bir birime* (empty morph) dönüşmesi *degrammaticalisation* olarak adlandırılır. Literatürde, İngilizce *forget, forgive* sözcüklerinde yer alan *for* ögesi buna örnek olarak verilmiştir. Türkçede *oğlan* biçimbirimindeki *-an* veya *koy-* biçimbirimindeki *-y* gibi veriler bu kapsamda değerlendirilebilir.

5. Biçimbirimlerin yeniden sıralanması (re-ordering of morphemes)

Öncelikle klitiklerde gerçekleşen bu değişim için (belki?) *i-* klitiğinin yer aldığı aşağıdaki dizilişler örnek olarak verilebilir:

Eski Türkçe *kel-ür er-miş-ler* > çağdaş Türkçe *gelir-miş-ler, gelir-ler-miş*
Eski Türkçe *kel-ür er-miş-ler* > çağdaş Türkçe *gelir-miş-ler, gelir-ler-miş*

6. Biçimbirim yığılması (doubling of morphemes)

Biçimbirimlerin işlevsizleştiği durumlarda ortaya çıkan bu değişim çağdaş Türkçede pek çok örnekle tanımlanabilir:

hep-i-si > *hepsi*
oğul-an-lar > *oğlanlar*
iki-nç-i “ikinci” > *iki-nç-i* “ikincisi” > *ikinc-i-si* “ikincisi”

Biçimbilgisel Rekonstrüksiyonun Diğer Rekonstrüksiyon Türleriyle İlişkisi

1. Biçimbilgisel Rekonstrüksiyon ve Sesbilgisel Rekonstrüksiyon

Karşılaştırmalı yöntem, sesbilgisinde düzenli ses değişimlerini/denkliklerini izler ancak biçimbilgisel değişimler bu anlamda düzenli değildir. Yani biçimsel öğeler arasında, bize yardımcı olacak biçimde yinelenen denklikler yoktur.

Sesbilgisel rekonstrüksiyon gibi, biçimbilgisel rekonstrüksiyon da karşılaştırmayla başlar. Ancak, *artzamanlı biçimbilgisi* (diachronic morphology), *artzamanlı sesbilgisinden* (diachronic phonology) çok daha az yol göstericidir. Çünkü biçimbilgisel değişimlere ilişkin tipolojik çalışmalar, sesbilgisindeki kadar ilerlememiştir. Ayrıca sözcük yapım ve çekim paradigmaları seslerden daha fazladır. Pek çok dilde, mümkün olabilen biçimbilgisel değişimler sesbilgisel olanlardan çok daha fazladır.

Biçimbilgisel malzemenin, sesbilgisel süreçlerden geliştiği durumlarda, rekonstrüksiyon bize daha eski sesbilgisi hakkında da bilgi verir.

2. Biçimbilgisel Rekonstrüksiyon ve Anlamsal Rekonstrüksiyon

Biçimbirimlerin işlevlerindeki değişiklikler bir tür *anlamsal değişim* olarak anlaşılabilir. Biçimbilgisinin içeriğiyle ilgili değişiklikler anlambilimsel değişimlere benzer, ancak biçimbilgisel değişimde *dilbilgiselleşme* ve *içeriksizleşme* daha mümkündür.

3. Biçimbilgisel Rekonstrüksiyon ve Kökenbilim

Rekonstrüksiyon, biçimbirimlerin *karmaşıklık*ını (complexity) gidererek en basit biçimini ortaya koyma anlamında *kökenbilim* ile yakınlaşır.

4. Biçimbilgisel Rekonstrüksiyon ve Sözdizimsel Rekonstrüksiyon

Biçimbilgisel ögeler, dilbilgiselleşme süreçleriyle, sözlüksel veya dilbilgisel ögelerden yaratılabilirler. Burada biçimbilgisel rekonstrüksiyon bize daha eski *sözdizimi* hakkında yol gösterir: “Bugünün biçimbilgisi, dünün sözdizimidir” (Today’s morphology is yesterday’s syntax). Örneğin;

Eski Türkçe *Edgü er-ür ben.*
Çağdaş Türkçe *İyi-y-im.*

5. Biçimbilgisel Rekonstrüksiyon ve Kopya Biçimbilgisi (borrowed morphology)

Bağımlı biçimbilgisi *dil ilişkileri* (language contact) sonucu oluşmuşsa, *kopya morfolojisi* yöntemlerine ihtiyacımız var demektir.

SONUÇ

Biçimbilgisel rekonstrüksiyon, karşılaştırmalı yöntemin sesbilgisel rekonstrüksiyona ilişkin prosedürleriyle tanımlanamaz. Çünkü biçimbilgisel rekonstrüksiyon, sesbilgisel rekonstrüksiyon anlamında “kurallı” değildir. Ancak bu, biçimbilgisel rekonstrüksiyonun mümkün olmadığı anlamına da gelmez.

Sözcüklerin biçimbilgisel yapısını etkileyen değişiklikler, sadece, çekim paradigmaları içindeki “örneksemeli” durumları değil, bağımlı biçimbirimlerin sınırları ve işlevlerindeki değişiklikleri de içerirler.

Biçimbilgisel rekonstrüksiyon için kesin bir formül yoktur; sadece bazı genel ilkelerden söz edilebilir. Bunlar şöyle sıralanabilir:

1. Biçimbilgisel rekonstrüksiyon, tarihsel açıdan, potansiyel olarak ilişkili sözcüklerin karşılaştırılmasına dayanır.

2. Biçimbilgisel rekonstrüksiyon, varsayılan daha erken yapılar için kanıtlara ihtiyaç duyar. Ayrıca, eşzamanlı biçimlerin artzamanlı biçimlerden makul değişmelerle nasıl gerçekleştiğinin kanıtlanmasına da ihtiyaç duyar.

3. Başarılı bir biçimbilgisel rekonstrüksiyon için, belli bir dildeki sadece sesbilgisel değişiklikleri değil, tipik olarak ne tür biçimbilgisel değişikliklerin de mümkün olabileceğini bilmek gerekir. Bu da, hem ilgili dillerin tarihsel sesbilgisini hem de biçimbilgisel değişimin genel süreçlerini anlamayı gerektirir.

4. Biçimbilgisel rekonstrüksiyonun nasıl yapılacağını öğrenmenin en iyi yolu şudur: Biçimbilgisel değişim tipolojisi hakkında mümkün olduğu kadar çok şey öğrenmek ve çeşitli dünya dillerinin rekonstrüksiyonu hakkında bilgi sahibi olmak.

5. Farklı dillerde biçimbilgisel değişmelerin farklı türleri beklenmelidir. Örneğin, çekim sınıfları bulunmayan dillerde, paradigmalar arası etki beklenemez. Veya, *biçimsesbilgisel* değişmelerin az olduğu dillerde, paradigmalarda daha az genişleme olacaktır (Koch 2015: 286-87).

KAYNAKÇA

- Anttilla, R. (1989). *Historical and comparative linguistics*. 2nd rev. ed. Current Issues in Linguistic Theory, no 6. Amsterdam: John Benjamins.
- Benzing, Johannes (1952). "Der Aorist im Türkischen". *UAJb* 24 (1-2): 130-132.
- Bowern, Claire, Bethwyn Evans (2015). *The Routledge Handbook of Historical Linguistics*. Routledge.
- Comrie, Bernard (1980). "Morphology and word order reconstruction: problems and prospects". *Historical Morphology* 83-96. Ed. Jacek Fisiak. The Hague: Mouton.
- Hall, R. A. (1983). *Proto-Romance Morphology*. Amsterdam: John Benjamin.
- Johanson, Lars (1979). *Alttürkisch als "dissimilierende Sprache"*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Koch, Harold (1996). "Reconstruction in Morphology". *The comparative method reviewed: regularity and irregularity in language change* 218-263. Eds. Mark Durie, Malcolm Ross. New York: Oxford University Press.
- Koch, Harold (2003). "Morphological reconstruction as an etymological method". *Historical linguistics 2001: selected papers from the 15th International Conference on Historical Linguistics* 271-291. Eds. Barry J. Blake and Kate Burridge Melbourne. 13-17 August 2001. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.
- Koch, Harold (2015). "Morphological Reconstruction". *The Routledge Handbook of Historical Linguistics* 286-307. Eds. Claire Bowern, Bethwyn Evans. Routledge.
- Poppe, Nikolaus (1925). "Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien". *Islamica* I: 409-427.
- Robbeets, M., W. Bisang (2014). "When paradigms change". *Paradigm Change, In the Transeurasian languages and beyond* 1-19. Eds. M. Robbeets, W. Bisang. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5*. Ankara: Simurg.
- Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9*. İstanbul: Kitap Matbaası.
- Tekin, Talât (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu yay.
- Tekin, Talat (2013). "On the Old Turkic Verbal Noun Suffix (-dOk)". *Makaleler 2 Tarihî Türk Yazı Dilleri* 511-518. Ankara: Türk Dil Kurumu yay.
- Yılmaz, Emine (2012). "Türkiye Türkolojisi ve Karşılaştırma(ma)lı Dilbilim Çalışmaları". *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*. Muğla, 22-24 Aralık 2011, c. II. s. 779-789. Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi yay.